

Väkivalta ja moraal

Vesa Vares

Kansallissosialistinen Saksa ja pohjoismainen moraal

KATSAUS RUOTSALAISEN JA SUOMALAISEN TUTKIMUKSEN UUSIIN SUUNTAUKSIIN

Hitleriä, kansallissosialismia ja holokaustia tutkitaan enemmän kuin koskaan. Vesa Vares tarkastelee uusinta ruotsalaista aihetta käsittelevää tutkimusta ja vertaa sitä suomalaiseen tutkimusperinteeseen.

Kansallissosialistista Saksaa ja laajemmin fasismia käsittelevän tutkimuksen yleismaailmallinen volyymi ei osoita vähenemisen merkkejä. Antero Holmila toteaa Holokausti-kirjassaan, että Jerusalemin holokaustimuseo ja tutkimusinstituutti saavat kokoelmiinsa vuosittain 4 000 uutta holokaustikirjaa (yli 10 päivässä).¹ Markku Jokisipilä lainaa tilastotietoa, että jo vuonna 1997 oli saatavissa 120 000 Hitleriä käsittelevää julkaisua.² Alan uusin ruotsalainen perusesitys, professori Klas Åmarkin *Att bo granne med ondskan* tekee tavallaan ankean, tavallaan vapauttavan johtopäätöksen: yksittäisen tutkijan ei ole

enää edes mahdollista tutustua kaikkeen tärkeään tutkimukseen, mitä kansallissosialismista julkaistaan, tai käsittää kaikkia tutkimustuloksia.³

Seuraavassa puutun tämän tutkimuskentän yhteen laajaan, mutta Suomessa vieraaksi jääneeseen lohkoon: Ruotsin viimeaikaisiin tutkimuksiin ja keskusteluun maan suhteista kansallissosialistiseen Saksaan ja holokaustiin. Vertailu suomalaiseen tutkimukseen on kiinnostava etenkin erojen vuoksi, sillä Ruotsissa dominoivat tällä hetkellä hyvin erilaiset näkemykset kuin Suomessa. Lopuksi esittelen lyhyesti yhtä suomalaisen tutkimusperinteen aukkoa: miten käsitykset natsismista vaikuttivat suomalaisten toimijoiden arkeen ja näkemyksiin Saksasta ja saksalaisuudesta.

Rikas isovel

Suomalainen on tottunut kadehtimaan Ruotsin resursseja kaikessa. Stereotypiamme mukaan ai-noat, mitä meillä on ja ”niiltä” puuttuu, ovat formula-ajajat ja 1900-luvun sotahistoria. Tässä valossa tuntuu jopa yllättävältä, kuinka paljon

1. Antero Holmila (2010) *Holokausti. Tapahtumat ja tulokset*, Jyväskylä: Atena, 16.

2. Markku Jokisipilä (2004) *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin sopimus*, Bibliotheca Historica 84, Helsinki: SKS, 22.

3. Klas Åmark (2011) *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Albert Bonniers Förlag, 671.

Ruotsissa on satsattu tutkimukseen maan roolista toisessa maailmansodassa. Kun Ruotsi ei joutunut mukaan sotaan ja maan äärioikeisto oli niin pieni, ettei se saanut koskaan valituksi edes yhtä kansanedustajaa, mistä on kehittynyt näin suuri tutkimustarve? Suomessa uhriluvut ovat olleet aivan toista kokoluokkaa, meillä on ollut vuoden 1918 sotasurmaprojekti ja sota-ajan luovutuksia käsitellyt hanke, ja tästä perspektiivistä on joskus suhtauduttu hieman hirtehisesti siihen, millä antaumuksella Ruotsissa on tutkittu yhtä 1930-luvun mellakkaa ja sen viittä kuolonuhria (Ådalenissa 1931).

Niin tai näin, suhdetta kansallissosialismiin ja Saksaan on perattu Ruotsissa viimeisen noin viidentoista vuoden aikana aivan toisella intensiteetillä kuin meillä. Valtio perusti keväällä 2000 tutkimusprojektin *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* noin 20 miljoonan kruunun budjetilla. Hanketta asetui johtamaan Vetenskapsrådet, jonka valmistelukomiteassa olivat historioitsijoista eri vaiheissa Stig

Ekman, Svante Nordin, Klas Åmark, Lena Berggren ja Rolf Nygren. Koordinaattorina toimi syksystä 2001 alkaen Åmark.⁴ Alkuvaiheessa koottiin myös olemassa olevien tutkimusten bibliografia englanniksi sekä bibliografia aihepiirin saksankielisestä tutkimuksesta saksaksi.⁵

Hankkeen näkyvimät tulokset ovat olleet Lars M. Anderssonin (Uppsalan yliopisto) ja Mattias Tydénin (Tukholman yliopisto) toimittama artikkelikirja *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (2007)⁶ sekä Åmarkin tuore *Att bo granne med ondskan* (2011). Tämän ohella mainittakoon Anderssonin väitöskirja Ruotsin antisemitismistä⁷ sekä Södertörnin korkeakoulun professorin Birgitta Almgrenin monet tutkimukset, etenkin saksan kielen lehtoreita Ruotsissa käsitellyt *Drömmen om Norden* (2005). Almgren lienee tutkijoista tuotteliain.⁸ Hiljan on Uppsalassa väitellyt Andreas Åkerlund ilmiön toisesta puolesta: ruotsalaisista lehtoreista Saksassa.⁹ Syytä on mainita myös lundilaisen Johan

4. Åmark on Ruotsin arvovaltaisimpia vanhemman polven historiantutkijoita. Hän väitteli Ruotsin roolista maailmansodassa jo vuonna 1973 kirjallaan *Makt eller moral. Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Allmänna förlaget, Stockholm 1973). Tämän jälkeen hän on tutkinut muun muassa Ruotsin työmarkkinoita sekä julkaissut vertailevan tutkimuksen Ruotsin ja Norjan hyvinvointipoliitikasta (*Hundra år av välfärdspolitik: välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*, Boreå, Umeå 2005).

5. Åmark (2011) 19–22. – Stig Ekman och Klas Åmark (toim., 2003) *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust. A survey of research*; Stig Ekman, Klas Åmark, Patrick Vonderau (toim., 2003) *Schweden und das nationalsozialistische Deutschland: eine annotierte Bibliographie der deutschsprachigen Forschungsliteratur*.

6. Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red., 2007) *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Dialogos Förlag.

7. Lars M. Andersson (2000) *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund; ks. myös Henrik Bachner (2009) *"Judefrågan". Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm: Atlantis.

8. Birgitta Almgren (2005) *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*, Carlssons Bokförlag; Birgitta

Almgren (2001) *Illusion und Wirklichkeit. Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1946*, Södertorn Academic Studies 7; Birgitta Almgren (1997) *Germanistik und Nationalsozialismus: Affirmation, Konflikt und Protest. Traditionsfelder und zeitgebundene Wertung in Sprach- und Literaturwissenschaft am Beispiel der Germanisch-Romanischen Monatsschrift 1929–1943*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Germanistica Upsaliensia 36. – Almgrenin tutkimukset ovat erityisen hedelmällistä mikrohistoriaa ja arjen historiaa ruotsalais-saksalaisten suhteiden alalta. Hän keskittyy erityisesti Hermann Kappnerin ja Johannes Kleinin toimintaan sekä siihen, miten ruotsalaiset saksan kielen professorit suhtautuivat natsismiin. Metodinaan hän käyttää retoriikan ja kielen käytön tutkimusta semanttiselta pohjalta. Almgren ei ole taustaltaan historioitsija ja tulee joskus erilaisiin johtopäätöksiin kuin historiantutkimuksen perinteistä ehkä on tapana, mutta hän tuntee sekä aiemman historiantutkimuksen että historiatieteen käyttämän lähdekritiikin. Viime vuosina hän on tarkastellut Ruotsin ja DDR:n kulttuurisuhteita.

9. Andreas Åkerlund (2010) *Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945*, Studia Historica Upsaliensia 240. Zusammenfassung: Zwischen Akademie und Kulturpolitik. Lektorate der schwedischen Sprache an deutschen Universitäten 1906–1945, Edita Västra Aros, Västerås.

Östlingin väitöskirja *Nazismens sensmoral* (2008) sekä ruotsalais-saksalaisten historiaseminaarien artikkelikokoelma *Bilder i kontrast* (2005).¹⁰ Ennen 2000-luvun boomia ilmestyneistä alan klassikkotutkimuksista muistetaan myös professori Sverker Oredssonin kirja kansallissosialismin vastaanotosta Lundin yliopistossa (1996)¹¹ sekä Helene Lööwin tutkimus Ruotsin kansallissosialisteista (1990)¹². Viimeksi mainittu ei sinänsä kuvaa ruotsalais-saksalaisia suhteita tai Saksan vaikutusta, mutta on klassinen perusselvitys ilmiöstä maassa, jossa kansallissosialismin olisi natsien rotuteorioiden mukaan pitänyt menestyä, mutta jossa se jäi marginaaliseksi liikkeeksi.

Moraalinen näkökulma?

Kun ottaa huomioon kaikki edellä mainitun suurprojektin puitteissa ilmestyneet artikkelit ja muu teemaan liittyvä tutkimus, volyymia voi vain kadehtia. Toisaalta suomalaisella on kiusausta nähdä ilmiö länsinaapuriin niin usein suuntaamamme stereotypian pohjalta: ruotsalainen järkyttyy, paheksuu, moralisoi ja neuvoa herkemmin kuin on tapana maassa, jossa on ollut paljon enemmän kokemusta nukkumisesta paholaisen kanssa (niin vuosina 1941–1944 kuin toisten mielestä myös vuoden 1944 jälkeen). Suomessa tuskin vieläkään tutkimus, jota pidettäisiin projektien kulminaationa ja uutena standarditeoksena, saisi nimeä ”Eläminen pahuuden naapurissa”.

Kyseessä ovat stereotypiat. On vaikeaa nähdä perustavaa eroa siinä, miten lähteisiin perustuva ruotsalainen ja suomalainen tutkimus käytännössä eroaisivat näkemyksissä siitä, kuinka praktinen tutkimustyö tulee suorittaa. Mutta ainakin se pitää paikkansa, että kysymystä moraalisesta ulottuvuudesta suhteissa natsi-Saksaan on Ruotsissa viljelty huomattavasti enemmän kuin Suomessa. Näkökulma on ruotsalaisissa tutkimuksissa suhteista natsi-Saksaan tällä hetkellä niin vahva, että sitä voi pitää dominoivana – suoranaisena lähtökohtana.

On mahdotonta esitellä kirjan *Sverige och Nazityskland* kaikkien kahdeksantoista kirjoittajan näkökulmia moraalista, sillä kaikki ovat tehtävänantonsa mukaisesti pohtineet juuri sitä. On kuitenkin syytä nostaa esille ne, jotka ottavat selvimmin kantaa.

Moraalista lähtökohtaa kuvastaa jo kirjan alaosikko *skuldfrågor och moraldebatt* – ja jopa kansikuva, jonka viesti ei kaikille suomalaisille heti aukene: sinikeltaraitainen, koukulta näyttävä uloke, joka on itse asiassa tiikerin häntä. Ruotsalaiset ymmärtävät viestin sodanaikaisesta tiikerikuvasta ja kampanjasta ”En svensk tiger”, sillä sanat tarkoittavat myös ”ruotsalainen vaikenee”. Kampanja oli suunnattu siviiliväestölle varomattomia ulkopoliittisia kannanottoja vastaan ja vakoilijoiden varalta. Nykypolven diskurssissa juuri tästä on muodostunut jonkinlainen moraalisen ryhdittömyyden symboli.¹³

Esipuheessaan Andersson ja Tydén viittaavat myös Arne Jarrickin näkemykseen, jonka mukaan ei ole tarkoituksetonta keskustella historiasta moraalisiin termein. Tulevaisuus tulee kri-

10. Johan Östling (2008) *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm; *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945*. Charlotta Brylla, Birgitta Almgren, Frank-Michael Kirsch (julk., 2005) *Schriften des Centers für deutsch-dänischen Kulturtransfer*, Nr. 9, Aalborg. – Viimeksi mainitussakin on, esipuhe lukien, peräti 20 artikkelia.

11. Sverker Oredsson (1996) *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lunds universitetshistoriska sällskap, Årsbok.

12. Heléne Lööw (1990) *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Avhandling från Historiska institutionen i Göteborg: nr. 2, Munk Reklam Munkedal.

13. Eräässä ruotsalaisessa televisio-ohjelmassa, jonka toimittaja paljasti mielestään Ruotsin häpeällisimpiä tekoja 1900-luvulla, ”en svensk tiger” -ilmiö päätyi ykköseksi – vaikka toimittajan listassa oli konkreettisempiaakin tapahtumia, kuten välttelevä suhtautuminen Norjan jouduttua Saksan hyökkäyksen kohteeksi, Engelbrechtdivisioonan laskeminen aseistettuna Ruotsin läpi vuonna 1941 ja monien pakolaisten luovuttaminen sodan jälkeen Neuvostoliittoon.

tisoimaan meitä valinnoistamme samalla tapaa kuin me arvotamme menneisyyttä. Tietoisuus tästä auttaa terävöittämään ja nyansoimaan nykyisiä kannanottojamme.¹⁴

Väitellyt ruotsalaisjournalisti, Hampurissa toimiva Barbro Eberan, ottaa puolestaan lähtökohdakseen, josta hän eksplisiittisesti olettaa kaikkien olevan samaa mieltä, että suhteissa Saksaan ”Ruotsin suhtautuminen Hitlerin aikana ei ollut loistavaa”. Hänen mukaansa Ruotsin toimintaa sanelivat kansallinen itsekkyyys ja opportunisti, ja se oli myös rasistisesti väritynyttä. Moraalisen tilinteon laiminlyöminen suhteista natsi-Saksaan sodan jälkeenkin oli ”moraalinen fiasko”, josta hän syyttää myös itseään.¹⁵ Johtopäätös siitä, mihin Ruotsin oma tilinteko menneisyydestään ja suhteestaan kansanmurhaan voisi johtaa, on peräti ruotsalainen – ainakin suomalaisten Ruotsi-stereotyyppien mukainen. Eberanin mielestä Euroopan Unionin tulevaisuus vaatii, että kaikkien kansojen on selvitettävä osavastuunsa kansanmurhaan, ja Ruotsi voi omalla toiminnallaan ”näyttää suuntaa ja toimia esikuvana toisille maille”.¹⁶

Moraalisia arvioita esittää runsaasti myös Almgren sekä omissa kirjoissaan että *Sverige och Nazityskland* -kirjan artikkelissaan. Kirjassaan *Drömmen om Norden* hän kritisoi jopa Anderssonin väitöskirjaa moraalisesta näkökulman bagatellisoinnista, kun Andersson toteaa ruotsalaisen antisemitismin olleen luonteeltaan enemmän juutalaisia salongeista sulkevaa kuin aatteellista. Almgrenin mielestä tällainen luonnehdinta väheksyy ihmisten vastuuta.¹⁷ Tydén puolestaan katsoo, että Ruotsi oli moraalisesti osavastuullinen holokaustiin nimenomaan passiivisuudellaan.¹⁸

Lundilainen Martin Wiklund tarkastelee teemaa hiukan eri näkökulmasta kuin muut: hän soveltaa tuomioistuinkäytäntöä historian tutkimukseen. Hän ei pidä historiaa tuomioistuimena, mutta hänen mukaansa tuomioistuinperspektiivi heijastaa paremmin kuin klassinen objektiivisuustavoite tarvetta tehdä tarkkoja,

puolueettomia tulkintoja oikeudenmukaisten tuomioiden saamiseksi. Siksi se voi käydä mallina historialliselle ajattelulle ja argumentoinnille sekä normatiivisten arvioiden tuomiselle mukaan historiakeskusteluihin. Juuri historioitsijat ovat Wiklundin mukaan hyvin varustettuja esittämään tulkintoja siten kuin tuomioistuimissa tehdään, millä hän tarkoittanee kykyä soveltaa kritiikkiä ja ottaa huomioon kontekstit. Julkisuu-den historiakeskustelut vertautuvat tuomioistuinkeskusteluun, valtion asettamat komissiot ja selvitykset tuomarin rooliin. Oikeudenmukaisuusideaali osoittaa Wiklundin mukaan myös historian kytkennät käytäntöön ja sen hyödyn yhteiskunnalle paremmin kuin objektiivisuusihanne.¹⁹

Kyse on myös siitä, että tutkittaessa Ruotsin osuutta toiseen maailmansotaan on kontekstia tietoisesti siirretty sen jälkeen, kun 1960–70-luvuilla valmistui edellinen suurprojekti teemasta, niin sanottu SUAV-projekti (*Sverige under andra världskriget*). Åmarkin mukaan SUAV keskittyi Ruotsin poliittisen ja sotilaallisen johdon toimintaan, mutta projekti *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* pyrki laajentamaan näkökulmaa vapaaehtoisorganisaatioihin, ryhmiin, kulttuuriin, elinkeinoelämään, antisemitismin tarkasteluun, natsi-Saksasta valinneeseen kuvaan, ja niin edelleen.²⁰

14. Andersson – Tydén (2007) 21.

15. Barbro Eberan (2007) 'Rätt eller fel? Vi måste söka orsaker – inte skuld'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 336, 342, 343.

16. Eberan (2007) 344.

17. Almgren (2005) 265.

18. Mattias Tydén (2007) 'Att inte lägga sig i. Till frågan om Sveriges moraliska skuld till Förintelsen'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 123–147.

19. Martin Wiklund (2007) 'Historia som domstol och strävan efter historisk rättvisa'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 367, 368, 371, 372, 379, 382, 385.

20. Åmark (2011) 17–19, 29.

Åmarkin mukaan myös tapa sijoittaa Ruotsi sodan kontekstiin on muuttunut. Vanhempi tutkimus kysyi, milloin sodan yleistilanne oli muuttunut niin paljon, että myönnytykset Saksalle voitiin lopettaa. Tämän päivän tutkijat eivät lähde niinkään sodan tai Ruotsin tilanteesta, vaan kysyvät, milloin Ruotsissa oli riittävästi informaatiota kansanmurhasta, jotta hallitus ja viranomaiset olisivat saaneet aiheita toimia aktiivisesti sen rajoittamiseksi.²¹ Åmarkin mukaan ”moraaliset komplikaatiot” Saksan-suhteissa ”nousivat dramaattisesti vuoden 1941 jälkeen”, koska tuolloin natsien toiminta muuttui paljon aiempaa julmemmaksi – hänen käyttämänsä termi on ”brutalisering”. Tätä hän pitää uutena periodisointiperusteena sille, miten Ruotsin asema ja toiminta sodassa tulisi nähdä, ei sodan yleistä kulkua ja sen seurauksia Ruotsille. Näkökulmana ei ole enää niinkään se, miten sota vaikutti Ruotsiin, vaan se, mitä Ruotsin – ja muiden puolueettomien valtioiden – olisi tuolloin pitänyt tehdä natsi-Saksan tappion jouduttamiseksi.²²

Tutkijat siis vaativat moraaliala ja pitävät lähtökohtana, että olisi aina pitänyt toimia natsi-Saksaa vastaan niin paljon kuin mahdollista, ajatellen yleisinhimillisiä näkökohtia eikä Ruotsin etua. Oletuksena tuntuu olevan, että tällainen valinta olisi ainakin jossain muodossa lähes aina voitu tehdä. Åmarkin mukaan tulkinnoissa ovat kamppailleet pikkuvaltionäkökulma ja moraalinen näkökulma, ja viimeisimmän viidentoista vuoden aikana moraalinen näkökulma on ollut hallitseva.²³

Projektin toimeksiantaja, Ruotsin valtio, ei ehkä ole aivan yhtä herkkä moraalien korostamiseen, saati katumukseen. Åmark viittaa ironisesti pääministeri Göran Perssonin puheisiin vuosilta 2000 ja 2005, kun Perssonin kanta muuttui Ruotsin vastuun korostamisesta siihen, että Ruotsilla ei ole anteeksipyydettävää mistään toimistaan toisessa maailmansodassa.²⁴

Huolimatta moraalisesta näkökulmasta ei kuitenkaan tehdä sitä johtopäätöstä, että joh-

donmukaisuuden vuoksi ja natsi-Saksan häviön jouduttamiseksi mahdollisimman tehokkaasti olisi pitänyt ottaa osaa itse sotaan. Åmark muotoilee vain kysymyksen, olisiko Ruotsin pitänyt tehdä ”kaikki mahdollinen natsi-Saksan heikentämiseksi julistamatta sotaan”.²⁵ Tässä suhteessa reaaliolitiikka on yhä ajattelussa sisällä.

Yksi kirjoittajista tosin toista mieltä. Journalisti ja kirjailija Maria-Pia Boethius, joka julkaisi moraalikeskustelun laukaiseen kirjan *Heder och samvete* vuonna 1991, katsoo, että olisi pitänyt ”huutaa” koko maailmalle julki totuus keskitysleireistä silläkin riskillä, että se olisi johtanut sotaan. Ja jos niin olisi käynyt, se olisi ollut riittävän arvokas asia, jotta sen edestä olisi voinut kuolla.²⁶ Boethiuksen tausta on kuitenkin hieman toinen kuin muiden, ja hänen artikkelinsa on poikkeuksellisen poleeminen ja henkilökohtainen muihin artikkeleihin verrattuna.

Moraalia vai moralismia?

Toisaalta ruotsalaisissa keskusteluissa ei innokkaimpienkaan itseymmärryksessä ole kyse *moralisoinnista*. Jokseenkin jokaisen tätä artikkelia varten luetun tutkijan teoreettiseen arsenaaliin on kuulunut se lähtökohta, että aikalaisia tulee tarkastella näiden omissa kontekstissa.

Artikkelikirjan esipuheessa Andersson ja Tydén paaluttavat moraalisen näkökulman varaus-ten kautta:

”Argumentoimme, että tutkijalle *voi* olla legitiimiä ottaa aktiivisesti kantaa menneisyyden moraalisiin ongelmiin, toisin sanoen arvottaa, mikä oli ’oikein’ tai

21. Åmark (2011) 650.

22. Åmark (2011) 31, 54, 67–70.

23. Åmark (2011) 32.

24. Åmark (2011) 22, 38.

25. Åmark (2011) 668.

26. Maria-Pia Boethius (2007) 'Att stå bredvid och betrakta hur andra slår ihjäl varandra – neutralitetens höga pris'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 335.

'väärin', 'hyvää' tai 'vahingollista'. Mutta jotta sellaiset arviot olisivat tarkoituksellisia, niiden täytyy myös rakentua sen *ymmärtämiseen*, miksi historian toimijat tekivät niin kuin tekivät. 'Väärin' ei ole sama kuin 'paha', ja sille, joka toimi meidän silmissämme arveluttavasti tai vahingollisesti, ei tarvitse langettaa syyllisyyttä."

Moraali tai sen vaikutus päätöksiin voivat olla itsessään tutkimuskohde, ilman että niihin täytyy ottaa kantaa. Vaikka arvot vaikuttavat historiankirjoitukseen, ei "*pyrkimystä* suurimpaan *mahdolliseen* objektiivisuuteen – mikä useimmiten ilmaistaan monipuolisuutena ja asiallisuutena – tarvitse hylätä".²⁷

Samoin Åmark varoittaa anakronismin vaaroista: menneiden aikojen toimijoita ei saa käsitellä nykyajan arvojen ja tietojen pohjalta. Hän torjuu suoraan Tydénin näkemyksen, jonka mukaan Ruotsikin oli osavastuussa kansanmurhasta sen pohjalta, mitä Ruotsi jätti tekemättä. Åmarkin mukaan "myötävaikuttaminen" vaatii aktiivista osallistumista. Pelkkä passiivisuus ei siihen riitä, vaan vastuu rikoksista on aina niiden tekijöillä. Toki passiivisuutta voi olla aihetta kritisoida. Mutta se on eri asia kuin osavastuu.²⁸

Alkulauseidensa jälkeen Eberankin kyseenalaistaa jälkikäteen tuomitsemisen ja korostaa asettumista toimijoiden asemaan, heidän ajatusrakennelmiinsa. Hän muistuttaa, että samassa tilanteessa olisi itse luultavasti toimittu samalla tavalla, ja ruotsalaisten jopa egoistinen toiminta saattoi hyödyttää muitakin kuin ruotsalaisia. Tämän vuoksi on etsittävä syytä, ei syyllisyyttä.²⁹

Moraalinäkökulman itseymmärrykseen tuntuu kuuluvan ajatus yleisinhimillisistä, suhteellisen muuttumattomista arvoista. Ymmärretään, että aikalaisten muillekin ajattelutavoille oli perinteensä ja lähtökohtansa, mutta katsotaan, että tietyillä arvoilla oli riittävästi puolestapuhujia, jotta ne voitiin katsoa yleispäteviksi – rasismin vastaisuus, demokratia ja ihmisoikeudet. Oli ymmärrettävää, että ihmisiin välittyi myös auto-

ritäärisiä taipumuksia, ilman että he olivat ihmisinä "pahoja". Silti näitä huonoja taipumuksia vastaan olisi tullut taistella, ja oli muistettava, että vaikka rakenteet asettivatkin yksilöille usein tiukkoja puitteita, heillä oli useimmiten mahdollisuus tehdä ainakin joitain valintoja.³⁰

Åmark katsoo, että on kysyttävä myös, oliko jo aikalaisten mielestä olemassa toimintavaihtoehtoja ja olisiko tuo toiminta jotenkin voinut vaikuttaa saksalasiin. Viimeksi mainittua hän ei usko, ja näitä näkökohtia moralisointi ei hänen mielestään aina muista kysyä.³¹ Tässä näkyy sukupolviero nuorempiin tutkijoihin. Vielä selvemmin se näkyy Kent Zetterbergin artikkelista, sillä Zetterberg ilmoittaa suoraan, ettei kuulu moralisoiden joukkoon, ja katsoo Åmarkin tavoin näiden unohtavan herkästi sota-ajan kontekstin.³²

Mihin asti kontekstin voi sivuuttaa?

Hahmotellessaan uutta kontekstia Ruotsin toiminnalle Åmark rajasi kiinnostavalla tavalla pois vanhaa huomauttaessaan, että SUAV-projektissa suhteilla Suomeen ja Neuvostoliittoon oli keskeinen rooli. "Näin ei ole asia tutkimuksessa Ruotsista ja natsi-Saksasta."³³

Ruotsalaisista tutkimuksista kiinnittyikin huomio siihen, kuinka ne liikkuvat joskus miltei tyhjiössä – etenkin kirjan *Sverige och Nazitysk-*

27. Lars M. Andersson – Mattias Tydén (2007) 'Historikerna och moralen. Teoksessa: Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt', toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 2007, 12, 13, 16, 17.

28. Åmark (2011) 663, 664.

29. Eberan (2007) 336.

30. Åmark (2011) 33, 34.

31. Åmark (2011) 654, 657, 661.

32. Kent Zetterberg (2007) 'Eftergifter och motstånd. Sveriges säkerhetspolitik, strategi och överlevnad 1939–45'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag, 106–108; ks. myös Sverker Oredsson (2007) 'Tes – antites – syntes? Synen på den svenska politiken under andra världskriget'. Teoksessa: *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, toim. Lars M. Andersson & Mattias Tydén, Dialogos Förlag.

33. Åmark (2011) 18.

land artikkeleissa. Ympäröivän maailman vaikutusta tai pidemmän linjan historiallisia taustoja pohditaan vain vähän, lukuun ottamatta hyvin yleisluontoisia mainintoja antikommunismista; kaikki alkaa yleensä vain vuodesta 1933 (tai 1940). Merkittävä poikkeus tästä tavasta on Åkerlundin väitöskirja, joka hahmottaa pitkiä linjoja jo keisarillisesta Saksasta alkaen.

Kontekstin unohdus on hieman hämmentävää sikäli, että on vaikeaa kuvitella, miten useimpien porvarillisten ei-natsien suhtautumista kansallissosialismiin edes voisi ymmärtää olematta syvällisesti selvillä, millaiseksi uhaksi he kokivat kommunismin, jonka olemassaolosta heillä oli paljon pitkäaikaisempi kokemus kuin natseista. Ainakin porvarillisen, keskiluokkaisen ja konservatiivisen arvomaailman pohjalta olisi ollut vielä 1930-luvulla älyllisesti vaikea vastata siihen, miksi Hitleriä olisi ollut pidettävä verisempänä ja sortavampana hallitsijana kuin Staliniä. Tämän vuoksi natsismi sai antikommunismin anteksi hyvin paljon – jos se pysyi omassa karsinassaan eikä suoraan häirinnyt ”parempia piirejä”. Kansallissosialismia ei nähty porvarillisissa piireissä uhkana yhteiskuntaa vastaan – demokratiaa vastaan kyllä, mutta tuskin koko yhteiskuntaa, ei ainakaan rauhan aikana.

Yksi syy siihen, miksi tähän perustavaa laatua olevaan kontekstiin puututaan selittäjänä niin vähän, voi olla Saksan Liittotasavallan 1980-luvun kuuluisan *Historikerstreitin* perintö. Tuolloin tiettyjen, konservatiivisina pidettyjen tutkijoiden katsottiin pyrkineen vähätteleämään natsien toimeenpanemaa kansanmurhaa selittämällä se seuraukseksi bolševikkien esimerkistä sekä poikkeukseksi Saksan historiassa, ”aasialaiseksi” tai ”itämäiseksi” teoksi. Kuuluisaksi on tullut etenkin filosofi Jürgen Habermasin hyökkäys historioitsija Ernst Noltea vastaan ja hänen syytöksensä, että konservatiiviset historioitsijat pyrkivät poliittiseen päämäärään, saksalaisten syyllisyyden poistamiseen.³⁴

Habermasinakaan käsitykset olivat tuskin poliittisista viitekehyksistä täysin vapaat, mutta

häntä on yleisesti pidetty *Historikerstreitin* ainakin moraalisenä voittajana. Holokaustia on perinteisesti pidetty ainutlaatuisena sen suunnitelmallisuuden, ohjelmallisuuden ja etniseen pohjaan perustuvan kansanmurhatavoitteen vuoksi. Tosin Antero Holmilan mukaan holokaustitutkimus ei enää pidä holokaustia ainutlaatuisena ilmiönä, vaan on kontekstoinut sitä muihin kansanmurhiin ja osaksi laajempaa historiallista kehystä.³⁵ Ruotsalaisten tapa käsitellä Ruotsin ja Saksan välisiä ilmiöitä hyvin kahdenvälisinä kertoo kuitenkin ehkä implisiittisestä ainutkertaisuusajatuksesta. Muiden terrorista puhuminen mielletään holokaustin suhteellistamiseksi, mitä leimaa ei haluta.

Åmarkin kirjasta voi todeta huvittavankin yksityiskohdan, jossa Suomi-kontekstin ylimalkaisuus korostuu. Harri Holkerista nimittäin tulee jatkosodan hallituksen ”saksalaismielinen sisäministeri”.³⁶ Toivo Horelli ei toki ole Pohjoismaiden historiassa laajalti tunnettu hahmo. Mutta ehkä mikään tutkimus ei sentään tekisi esimerkiksi Olof Palmesta Ruotsin sodanaikaista ministeriä.

Ruotsalaiseen keskusteluun suhteista Kolumbian valtakuuntaan ei myöskään näytä istuvan yksi yleiseurooppalainen taipumus. Juuri kukaan ruotsalainen ei kutsu teemaansa fasismin tutkimukseksi tai nimitä kansallissosialisteja fasisteiksi, mikä tapa on yleistymässä eurooppalaisessa tutkimuksessa.

Tätä tapaa ei ole aina pidetty riidattomana. Onhan fasismin ja natsismin välillä merkittäviä ideologisia eroja siinä missä eri vasemmistosuuntienkin välillä, ja pelkästä ”fasismista” puhuminen oli alun perin poliittisesti motivoitunut.

34. Suomeksi kuvaus *Historikerstreitista*, ks. Seppo Henttilä (1994) *Jaettu Saksa – jaettu historia – Kylmä historiasota 1945–1990*, Historiallisia Tutkimuksia 183, SHS, Helsinki, 269–279.

35. Holmila (2010) 190.

36. Åmark (2011) 540.

nutta. Etenkin neuvostoretoriikka puhui vain fasismin (venäläinen tekee niin yhä), koska natsismin kaltaiselle vastustajalle ei haluttu antaa pienintäkään osuutta nimeen ”sosialismi”. ”Fasismista” on usein tullut vastenmielisyyden kaatoluokka. Sen puitteisiin on sullottu monia poliittisia näkemyksiä, joilla ei aina ole paljonkaan yhteistä ja jotka eroavat sekä fasismista että kansallissosialismista.

Alan auktoriteetteihin kuuluva Roger Griffin puhuu kuitenkin ”uudesta konsensuksesta” fasismi-termin käytössä. Siinä tarkastellaan fasismin ja natsismin pohjimmiltaan saman ilmiön osina ja pidetään yhtäläisyyksiä tärkeäimpinä kuin eroja, vaikka erot tunnustetaankin. Griffin itse pitää natsismin fasismista ”muunnoksena” ja ”varianttina”, ”minkä tahansa kansallisen fasismista saksalaisena vastineena”. Hänen mukaansa avaintermi fasististen liikkeiden tunnistamiseksi on, että niissä on uudelleen- tai uuden syntymisen itseymmärrys (*palingenes*).³⁷ Jos tämä puuttuu, ilmiö ei ole fasistinen. Griffin sisällyttää ”uuden konsensuksen” piiriin myös yhden fasistitutkimuksen italialaisista suurista nimistä, Emilio Gentilen.³⁸

Samoin Ian Kershaw artikkelissaan *The Essence of Nazism* katsoo, että fasismista käsite selittää natsismin olemusta, luonnetta, kasvua, hallintotapaa ja eurooppalaista kontekstia paremmin kuin totalitarismi. Kuitenkaan hän ei kiistä natsismin ainutlaatuisuutta tai Hitlerin persoonan vaikutusta eikä välttele sanaa natsismi.³⁹

Åmarkin mukaan kansallissosialismi oli kuitenkin erityinen ideologia, joka kehitettiin Saksassa jo 1920-luvulla ja jota ei voi pitää yleisluontoisen fasismista osana. Oleellista oli, että antisemitismi, rasismi ja rotuviha heijastuivat sen koko maailmankuvaan ja elintilapyrkimyksiin. Termi on rajattava aatteen varsinaisiin aktiivisiin ajajiin, ei niihin, joilla oli joitain samankaltaisia mielipiteitä kuin natsseilla.⁴⁰ Viimeksi mainittu näkökulma unohtuu välillä joiltain ruotsalaistutkijoilta, mutta tämä ei ole pelkästään ruotsalainen ilmiö.

Suomalainen tutkimus: valtiotasojen erillisuuskritiikki

Ruotsiin verrattuna suomalaistutkimusten määrä kontaktista kansallissosialismista on paljon vähäisempi, eikä lähestymistapa ole vielä edennyt kovinkaan lähelle Ruotsissa vallitsevaa moraalinäkökulmaa. Tätä voi pitää jopa paradoksaalisena sikäli, että Suomessa tilintekoa varten olisi paljon enemmän tutkittavaa; historiallisista syistä kun ”oltiin suhteissa” paljon enemmän kuin mitä Ruotsi joutui edes harkitsemaan. Toisaalta juuri sama tosiasia on voinut toimia tilintekoa pidikkeenä.

Suomalaisessa diskurssissa kysymys ”moralista” on konkreettisempi ja politisoituu nopeammin. Joillekin se merkitsisi kansallisen selviytymiskertomuksen kyseenalaistusta, toisten mielestä se on pikkuvaltion osalta yksinkertaisesti naiivia, kolmansien mukaan Saksa-yhteistyön moralisointi vaatisi tasapuolisuuden nimissä Paasikiven–Kekkonen linjaa tuomiolle. Tämä taas herättäisi niiden reaktion, jotka pitävät viimeksi mainittua kansakunnan selviytymistarinana – ja ketju jatkuisi. Suomalainen voi paljon helpommin kuitata asian sillä, että stalinistinen pahuus hyökkäsi suoraan iholle, joten Saksa-yh-

37. Roger Griffin (2004) 'General Introduction'. Teoksessa: *Fascism. Critical Concepts in Political Science*, toim. Roger Griffin with Matthew Feldman. Volume I. The Nature of Fascism, London and New York: Routledge, 1–8.

38. See for example Emilio Gentile (2002) 'Fascism in power. The totalitarian experiment'. Teoksessa: *Liberal and Fascist Italy 1900–1945*. Toim. Adrian Lyttleton, Oxford: Oxford University Press, 139–174. Teoksessa: *Fascism. Critical Concepts in Political Science*, toim. Roger Griffin with Matthew Feldman. Volume IV. The "Fascist Epoch" (Routledge, London and New York 2004), 403–418.

39. Ian Kershaw (2004) 'The Essence of Nazism. Form of fascism, brand of totalitarianism, or unique phenomenon?' Teoksessa: Ian Kershaw *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, 4th edn, London: Arnold 2000, pp. 20–46. In: *Fascism. Critical Concepts in Political Science*. Toim. Roger Griffin with Matthew Feldman. Volume IV. The "Fascist Epoch" (Routledge, London and New York 2004), pp. 47–69.

40. Åmark (2011) 23, 24.

teistyön moraalien pohtiminen jälkiviisaasti turvallisisissa oloissa on kyseenalaista. Keneltä voisi vaatia itsensä pelastamatta jättämistä yleisiin moraalinäkemysksiin vedoten?

Hetteikkö on paljon hankalampi, syvempi ja monisyisempi kuin Ruotsissa. Ja valitettavasti varmempaa keinoa saada suomalainen sulkemaan korvansa ei olekaan, kuin että moraalipohdintoihin kehoitettaisiin Ruotsista käsin tai ruotsalaisen esikuvan mukaisesti. Torjuntareaktio perustellullekin kritiikille on varma.

Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisien yhteistyöstä vuosina 1933–1944 väitellyt Oula Silvennoinen arvioi Historiallisen Aikakauskirjan Syväluotauksessa, miksi kattava kansallinen keskustelu suhteesta natsi-Saksaan jäi käymättä. Silvennoisen mukaan näin tapahtui ”oloissa, joissa moni mukana ollut vaikutti yhä yhteiskunnassa ja monella oli edelleen syytä olla julkisesti muistelematta aivan jokaista yksityiskohtaa”. Siksi ne, jotka olivat olleet tiiviimmin mukana rakentamassa suomalais-saksalaisia erityissuhteita, yleensä vaikenivat.⁴¹

Tämä pitää varmasti paikkansa. Siihen on kuitenkin syytä lisätä vastakkainen näkökulma: yhtenä juonteena suomalais-saksalaisesta yhteistyöstä vallinnut politisoitunut ja banalisoiva kuva. Näin ei ollut niinkään tutkimuksessa, ja sellaiset ilmiöt kuin niin sanotun Pirkkalan monisteen esittämä lyhyt perustelu, jonka mukaan Suomi oli Saksan kanssa liitossa, koska myös Suomi oli fasistinen valtio, olivat ääri-ilmiöitä. Mutta monet mahdolltomiksi tiedety liioittelut antoivat legitiimin perustelun ja psykologisen alibin olla tekemättä edes asiallista tilintekoa. Neuvostoliiton romahduksen jälkeisessä uuspatriotismissa tulkinnassa Saksa-yhteistyö on puolestaan ollut ikävä särö puhtaaksi toivotussa kuvassa – joten se sivuutetaan.

Tutkimuksia suomalais-saksalaisista suhteista toki on runsaasti, eikä vain natsiteemasta, vaan myös liittyen itsenäistymiseen ja Weimarin tasavaltaan. Saksa-teemaa ovat käsitelleet muun muassa Osmo Apunen, Hannu Rautkallio, Yrjö

Nurmio, Tuomo Polvinen, Hannes Saarinen, Jaakko Ilvessalo, Britta Hiedanniemi, Eino Murtorinne, Risto Peltovuori, Touko Perko, Markku Jokisipilä, Marianne Junila, Oula Silvennoinen, ja niin edelleen. Avauksena on syytä mainita professori Marjatta Hietalan saksalaisten ja suomalaisten tiedeyhteisöjen suhteita käsitellyt, vuonna 2006 ilmestynyt *Tutkijat ja sota*.⁴² Saksalaisia Suomi-tutkijoitakin on leegio: jos ajatellaan vain tämän teeman koskettelemaa aikaperiodia, on mainittava ainakin Andreas Hillgruber, Edgar Hösch, Gerd Ueberschär, Walter Hubatsch, Manfred Menger, Hans-Jürgen Lützhöft, Hans-Dietrich Looch, Clemens Peter Haase, Michael Jonas, Jan Hecker-Stampehl, Bernd Wegner ja Kai Hendrik Patri.

Suurin osa olemassa olevasta niin suomalaisesta kuin saksalaisesta tutkimuksesta on kuitenkin ajallisesti tai temaattisesti varsin rajattua, ja valtaosa käsittelee valtiotason suhteita ja suurimmalta osin sotavuosia. Käsittelevät ovat lisäksi olleet varsin perinteisiä.

Suomalaisen ”uuden sotahistorian” painotukset

Uutta, aiemmalle kriittistä sota-ajan tutkimusta Suomessa kyllä jo on, eikä tälle suuntaukselle sana ”moraali” ole tuntematon. Edellä mainitusta listasta tätä aiemmalle tutkimukselle kriittistä suuntaa edustavat muun muassa Jokisipilä, Junila ja Silvennoinen. Samaan joukkoon voidaan lukea myös Holmila ja esimerkiksi Maria Lähteenmäen kirja *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja*.

Esimerkiksi Silvennoinen toteaa väitöskirjassaan moraalisen ulottuvuuden: ”Kansanvaltaisen Suomen kohtalontanssi teollisen mittakaavan joukkomurhan tielle lähteneen diktatuurin kanssa tarvitsee vielä paljon selvittelyä niin his-

41. Oula Silvennoinen 'Lojaalin oppositiomiehen muotokuva', *Historiallinen Aikakauskirja* 109, 85.

42. Marjatta Hietala (toim., 2006) *Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita sodan aikana*, Helsinki: SKS.

toriallisena kuin moraalisenakin tapaustutkimuksena.⁴³ Holmila, joka edustaa suomalaisista tutkijoista selvimmin holokausti-teemoja, katsoo, että Suomellakin on ”oma pieni pisaransa holokaustin kärsimyksen valtameressä”.⁴⁴ Hän ottaa myös kirjansa loppuluvussa moraalinkin mukaan, tekemällä reippaanlaisia rinnastuksia nykypäivään: ”Kääntämällä katseet menneisyyden rikoksiin ja etäännyttämällä itsemme niistä voimme olla ylemmydentuntoisempia omasta moraalistamme.”⁴⁵

Jokisipilä, joka on kritisoinut Suomen kansalliskeskeistä, sankarillisuutta ja torjuntavoittoa korostavaa historiankirjoitusta, mainitsee moraalinkin useassa kontekstissa. Hänen mukaansa moralistinen näkökulma ja kaiken Saksaan liittyvän leimaamisen monoliittiseksi pahuudeksi nimenomaan vastapainona puhtoiseksi asetetulle Suomelle on liian yksinkertaistava, ja aseveljeyden tuoma ”moraalinen krapula” on saanut suomalaiset juuttumaan erillissotateesiinsä. Tämän seurauksena historiankirjoituskin on katsonut ”moraaliseksi velvollisuudekseen lakaista maton alle kaikki suomalais-saksalaisen aseveljeyden vähemmän mairittelevat piirteet”.⁴⁶

Holmilan, Jokisipilän, Junilan, Lähteenmäen ja Silvennoisen tapauksissa painotukset eivät kuitenkaan ole sikäli ”ruotsalaisia”, että kriittinen näkökulma liittyisi ”tehtiinkö oikein” ja ”miksi ei tehty oikein” -lähtökohtaan tai siihen, että suhde Saksaan olisi lähtökohtaisesti moraalinen kysymys. Tämä ajatus on sivujuonne, ja esimerkiksi Jokisipilä katsoo, että rotusotaan Suomi ei syyllistynyt, eikä hän kyseenalaista Suomen valtiojohton motiiveja.⁴⁷ Kaikki edellä mainitut tutkijat ovat tehneet merkittäviä avauksia sotahistoriaan, mutta kritiikin pohjana ei ole moraalikin, vaan ”suomalaisemmat” teemat: erillissotateesi, aiemman tutkimuksen marginaaliin unohtamat ryhmät, Pohjois-Suomen laiminlyöminen.

Lähemmäksi ruotsalaista lähestymistapaa kenties tulee Tiina Kinnusen ja Ville Kivimäen toimittama artikkelikirja *Ihminen sodassa*, mutta sekin vain osittain. Kirja voidaan nähdä reaktio-

na uuspatrioottista ja romantisoitua sotakuvaa vastaan, ja se yhtyy kiinnostavasti kansainvälisen sotahistorian uusiin trendeihin. Kivimäki esittelee uutta saksalaista tutkimusta ja ankkuroi sen lähelle Yhdysvalloissa ja Britanniassa jo 1970-luvulla virinnyttä kulttuurihistoriallista paradigmaa.⁴⁸ Samanlaiseen ”kulttuuriseen käänteeseen” asemoi Holmilakin sukupolvensa holokausti-tutkimuksen.⁴⁹ Silti myöskään *Ihminen sodassa* ei kovin paljon käsittele suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan moraali-ongelmana (ruotsalaisessa mielessä), vaan pääpaino on tähän asti unohdetuissa ihmisryhmissä ja heidän sotakokemuksissaan, niin rintamalla kuin kotirintamalla.

Lähimmäksi tätä problematiikkaa menee kirjailija Sirpa Kähkönen artikkelissaan *Suomen tie jatkosotaan*. Tässä voi nähdä vastaavuutta Boethiuksen tapaukseen: kirjailija tekee tutkijoita herkemmin moraalisia arvioita ja kysymyksiä – ja pidemmälle meneviä johtopäätöksiä. Kähkönen nostaa esille suhteen Saksaan ja tähän liittyneet moraaliset näkökulmat tukeutuen saksalaistutkijoista muun muassa Götz Alyyn ja Susanne Heimisiin. Kuinka paljon Saksan esimerkki alkoi vaikuttaa Suomeen? Oliko se vilja, jonka Saksa toi Suomen avuksi, riistetty itäeurooppalaisilta uhreilta? Kähkönen katsoo suomalaisia valmistetun ”kansallissosialistiseen liittokuntoon”, ja tulkiten ajan henkeä Savo-lehden kirjoittelusta hän näkee natsivaikutteita sosiaalipo-

43. Oula Silvennoinen (2008) *Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944*, Keuruu: Otava, 344.

44. Holmila (2010) 9.

45. Holmila (2010) 294, 295.

46. Jokisipilä (2004) 25–30, 36, 37.

47. Jokisipilä (2004) 435–438.

48. Ville Kivimäki (2006) 'Sodan kokemushistoria. Uusi saksalainen sotahistoria ja kokemushistorian sovellusmahdollisuudet Suomessa'. Teoksessa *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksen talvi- ja jatkosodasta*, toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki, Jyväskylä: Minerva Kustannus Oy, 69–86.

49. Holmila (2010) 19.

litiikassa, kansallisten konfliktien torjumisessa, väestöpolitiikassa, äitiyskultissa ja retoriikassa.⁵⁰

Monet tulkinnoista eivät tosin vakuuta. Sosiaalireformistinen ajattelu, kansallista yhtenäisyyttä korostanut kielenkäyttö, väestöpolitiikka tai äitikutsumus olivat kaikki olennainen osa jo 1800-luvun fennomaaneilta periytyvää keskisäätyistä, kristillistä ja kansalliskollektivistista ajattelua, ja sosiaalipoliittiset teemat nousivat myöhemmin esille eduskuntauudistuksessa ja SDP:n politiikassa. Tämä kaikki muodosti näille ilmiöille paljon vahvemman juuren kuin 1930-luvulla Suomen lehdistön laajasti haukkuma natsi-Saksa. On vaikeaa kuvitella, miten 1930-luvun lopun punamulta-Suomen, kansallismielis-kollektivistisen ajattelutradition ja talvisodan jälkeen *eivät* olisi itsestään nousseet yhteishenkeä kohottamaan juuri edellä mainitun kaltaiset ajatukset. Eikä Savo-lehti todellakaan keksinyt vasta vuonna 1940 ilmaisuja ”puoluesokeus” ja ”puoluepyyteet”.

Kähkösen rooli keskustelunavaajana ja moraalikysymysten esittäjänä on silti ilmeinen, ja hänen tapansa käsitellä kieltä ja sille annettuja uusia merkityksiä muistuttaa Almgrenin Ruotsissa esiin nostamia teemoja. On sääli, että hänen nostamaansa yleiseen näkökulmaan ei ole riittävästi tartuttu. Kähkönen kysyy niitä kysymyksiä, joita Ruotsissa on kysytty jo viisitoista vuotta ja jotka meillä vielä peittyvät kansallisen selviytymiskertomuksen alle.

Moraaliseen näkökulmaan liittyvät luonnollisesti myös Elina Sanan *Luovutetut*⁵¹ tai Marja-Leena Mikkolan *Menetetty lapsuus*⁵². Näkökulma on kuitenkin hieman erilainen kuin ammattihistorioitsijoilla lähtiessään ihmisoikeusrikkomuksien käsittelystä. Moraalifilosofista näkökulmaa suhteessa sotiin ja Saksa-yhteistyöhön on käsitelty myös Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin johtaja ja Jyväskylän yliopiston käytännöllisen filosofian professori Sami Pihlström, jonka mukaan vuoteen 1918 tällaista näkökulmaa on Suomessa jo sovellettu, mutta ei vuosiin 1939–1945. Hänen näkökantansa muistuttaa

Boethiusta: ”Kansakunnan oikeutta estää tarvittaessa väkivalloin maansa alistaminen on puolestettava, mutta vielä vahvemmin moraalisesti velvoittava lienee kieltö veljeillä kansallissosialismin kaltaisen liikkeen kanssa.” ”Mitään” Suomen ja Saksan aseveljeyteen liittyvää ei tulisi tarkastella sankaruuden näkökulmasta. Pihlström ei kuitenkaan katso, että absoluuttisesti moraalisesti ”oikeaa valintaa” aina edes olisi olemassa, hän pitää vuoden 1941 ratkaisua reaali-poliittisesti ymmärrettävänä ja hyväksyttävänäkin, eikä hän tarkastele kysymystä varsinaisesti historiantutkimuksen näkökulmasta.⁵³

Tyypillistä silti on, että moraalikysymykseen ovat tarttuneet ennemminkin kirjailijat, toimittajat ja filosofit kuin historiantutkijat. Tämä johtaa joskus ylilyönteihin ja kontekstin vääryyden tulkitsemiseen. Toisaalta tilanne kertoo siitä, että kyseessä on kenttä, johon tutkijat eivät ole halunneet tulla – päinvastoin kuin Ruotsissa ja Saksassa. Tutkijoiden olisi syytä sitä täyttää, sillä joku sen tekee joka tapauksessa. Tekee mieli yhtyä Wiklundin, joka korosti, että siihenhän historioitsijalla koulutuksensa mukaan tuleekin olla valmiudet.

Mitä uutta?

Moraalisen näkökulman puuttumisen lisäksi suomalaisessa tutkimuksessa on muitakin suuria aukkoja, jotka odottavat täyttäjiään – joita tietenkin Ruotsin projektin kaltaiset resurssit suuresti auttaisivat.

50. Sirpa Kähkönen (2006) 'Suomen tie jatkosotaan. Sosiaalipoliittista harmonisointia kansallissosialismin hengessä', teoksessa *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki, Jyväskylä: Minerva Kustannus Oy, 69–86.

51. Elina Sana (2003) *Luovutetut. Suomen ihmislouvatutset Gestapolle*, Juva: WSOY.

52. Marja-Leena Mikkola (2004) *Menetetty lapsuus. Suomalaismiehittäjien vankeudessa 1941–44*, Helsinki: Tammi, Helsinki.

53. Sami Pihlström, 'Sota, sankaruus ja moraalit', *Kanava* 2/2010, 27–31.

Yksi tutkimusaukko näkyi jo siinä, että suomalais-saksalaisia tutkimuksia esitellessä joutuu lähes aina toistamaan varauksen: ”teos keskittyy kuitenkin varsin voimakkaasti sota-aikaan”. Vuosia 1933–1939 on käsitelty paljon vähemmän, ja Weimarin Saksan ja keisarillisen Saksan aikojen luoma tausta yleensä unohdetaan nykyään tutkimusintresseissä.

Tämä on sinänsä ymmärrettävää. Sodan kaltaisen äärimmäinen ja dramaattinen prosessi on perinteisesti herättänyt niin laajassa yleisössä kuin tutkijoissa enemmän kiinnostusta kuin rauhan aika ja arkisuus. Usein korostetaan, että äärimmäisissä oloissa ilmiö kristallisoituu ja paljastaa sisimmän olemuksensa, kun on kyse perimmäisistä kysymyksistä ja arvoista. Kun erityisesti kansallissosialismin osalta on pidetty selvänä, että se pyrki koko ajan maailmanvalloitukseen, keskittyminen kulminaatioon – sotaan – näyttää erityisen perustellulta.

Toisaalta voi yhtä perustellusti kyseenalaistaa, onko keskittyminen *vain* sotaan tai kriiseihin minkään ilmiön osalta riittävä näkökulma. Eivätkö juuri äärimmäiset olosuhteet – sota, tuhon uhka, lopulliseen unelmaan pyrkiminen, taistelu elämästä ja kuolemasta ja tulevaisuuden suunnasta – vie toimijoita tilanteisiin, joissa heidän vaihtoehtonsa ovat lopulta suorastaan ole mattomia? Mitä kohteesta loppujen lopuksi voi kertoa, jos hänellä ei enää ole – omasta mielestään – mitään liikkumatilaa ja vaihtoehtoja? Kertooko suomalaisten todellisista ajatuksista se, mitä ilmiöistä sanottiin vuosien 1941–1944 paineessa, vaiko kannanotot, jotka he saattoivat tehdä 1930-luvulla, vapaasti, vailla pelkoa seurauksista ja nähden tulevaisuudelle monia vaihtoehtoja? Se, joka sota-aikana pelkäsi oman ja Suomen tulevaisuuden puolesta idän uhkaa vastaan tai toivoi Suur-Suomen toteutumista Saksan avulla, tarkasteli kaikkea aivan eri koordinaatistosta kuin 1930-luvulla, jolloin kansallissosialismin tuomitseminen oli täysin valtavirran mukaista käytöstä. Sota-aikana panokset olivat aivan erimitalliset kuin rauhan aikana.

Toinen aukko on tutkimuksen kohteessa: valtiotason alapuolelle ei ole vielä kovin paljon tultu. Kansalaisyhteiskunta monine osineen on valtaosin tutkimatta lukuun ottamatta muutamia ryhmiä, kuten papistoa ja eräitä yksittäisiä tiedemiehiä. Kuitenkin olisi oleellista kartoittaa juuri se, miten yhteiskunnan eri ammattiryhmät ja vaikuttajat, poliittiset puolueet ja lehdistö Saksan poliittisiin muutoksiin suhtautuivat. Kansalaisyhteiskunnan mielipidejohtajana oli se keski-sääty, joka oli lähes joka ammattiryhmässä oppinut tunteemaan Saksan Euroopan edistyneimpänä maana politiikasta riippumatta ja joka oli saanut selkäyttimeensä sympatian saksalaisuutta kohtaan viimeistään vuonna 1918. Se oli myös se piiri, josta akateeminen eliitti rekrytoitui. Se oli vähemmän altista reagoimaan jyrkästi puolesta tai vastaan kuin esimerkiksi taiteilijat – mutta sen painoarvo oli paljon suurempi.

Oliko lääkarille oleellisinta Saksan lääketieteen vai parlamentarismen taso? Katseliko opettaja Saksan kansallisuusaatteen pitkää linjaa vai määritteli kantansa Saksan kulloisenkin järjestelmänmuutoksen kautta? Kiinnostiko tiedemiestä esitelmäkutsu maineikkaaseen saksalaiseen yliopistoon professionaalisesti vai huoletuttiko häntä siitä mahdollisesti koitua poliittinen rasite kotimaassa? Vai oliko Saksa ensi sijassa nostalginen jatko-opiskelupaikka nuoruusvuosilta ja vuoden 1918 auttaja? Tätä kaikkea tulee tarkastella pitkällä aikavälillä – tutkimuksen kohteille, päinvastoin kuin nykyajan kommentoijille, Saksan historia ei alkanut vuodesta 1933.

Ainakin saksalaiset itse katsoivat harjoittavansa 1930-luvun Suomessa pienten askelten ja vahinkojen rajaamisen politiikkaa.⁵⁴ Poliittinen

54. Tarkemmin ks. Vesa Vares (2006) 'Sillä jokainen suomalainen, joka ei ole voitettu Saksalle, on tappio Saksan asialle'. Akateemisten saksalaisten havaintoja kansallissosialistisen Saksan maineesta Pohjoismaissa 1930-luvulla. Teoksessa: *Kahden kulttuurin välittäjä. Hannes Saarisen juhlahakirja*. Toimitus: Aleksanteri Suvioja ja Erkki Teräväi-

maine oli jo menetetty, ja kansalaisyhteiskunnankin tasolla koettiin oltavan perääntymistais-
telussa, kun Suomi meni sisäpoliittisesti yhä
enemmän demokraattien leiriin ja oli viehätty-
neempi skandinaavisesta seurasta ja brittiläisyy-
den miellyttämisestä. Yhteiskunnassa oli vielä
paljon vanhaa saksalaismyönteisyyttä, mutta
politiikka oli sille yksiselitteisesti rasite. Niinpä,
kuten Britta Hiedanniemi on jo aikanaan ha-
vainnut, saksalaiset pyrkivät rakentamaan pro-
pagandatyönsä vanhan Saksan varaan: vuoden
1918 muistoon ja tieteeseen perustuvan mainee-
seen.

Perääntymismarssikin lähti toisaalta Suo-
messä liikkeelle paremmista asemista kuin
Ruotsissa tai Tanskassa, Norjasta puhumatta-
kaan. Pohjoismaista vallitsivat saksalaisten pii-
rissä varsin pysyvät, mutta toisistaan selvästi
poikkeavat kuvat. Norjalaisten vihamielisyys oli
itsestään selvää; tanskalaiset olivat pragmaatti-
sia, mutta myötätuntoa ei juuri löytynyt; Ruot-
sissa akateemiset isännät olivat kohteliaita, mut-
ta viileitä, ja lehdistö oli hyvin kriittinen; sen si-
jaan Suomesta löytyi aina myötämielisyyttä,
täysiä saleja, innostusta, hyvää kohtelua – kun-
han ei vain tehty sitä virhettä, että olisi alettu
puhua politiikkaa.

Koska ei ollut jouduttu perääntymään niin
paljon kuin muissa Pohjoismaissa, oli vuonna
1941 tietenkin lyhyempi matka takaisinkin.

Rauhan oloissa pohjoismainen ammatti-
eetos, sivistysusko ja vapausperinne iskivät silti
joskus Suomessakin professionaalaisella areenal-
la uutta Saksaa vastaan. Esimerkki tästä nähtiin
vuonna 1938 suomalaisen professori B. Aarnion
reaktiossa Bodenkundliche Gesellschaftin kom-
mission valmistellessa Helsingin kansainvälistä
kokousta. Riita nousi erään itävaltalaisen profes-
sorin asemasta. Aarnio toivoi, että hänen isäntä-
nään aikanaan Wienissä toiminut professori Till
olisi mukana Saksan delegaatiossa. Kun hän ei
saanut mielestään tyydyttävää vastausta, hän
antoi tulla koko laidalta: vaatii saada tietää syy-
tä, heittäytyi vanhana Saksan-ystävänä marttyy-

riksi, kysyi, pitikö nyt uskoa kaikki aiemmin tor-
juttu Saksan-vastainen propaganda, ja uhkasi
viedä asiaa järjestössä eteenpäin.⁵⁵ Saksalaiset
torjuivat vaatimukset ja uhkasivat, että Saksa
voisi jäädä konferenssista pois, jos asia nostetta-
isiin esille.⁵⁶ Aarnio tykitti takaisin: ”Täällä Pohjo-
lassa me olemme aina olleet vapaita ihmisiä,
meillä ei ole koskaan ollut orjuutta, siksi ajatte-
lemme hieman toisin vapaudesta kuin Keski-
Euroopassa. Ja siksi meille on vaikeaa ymmär-
tää, että ihmisiä rangaistaan heidän ajatustensa
takia. [– –]Pyydän Teitä, Herra Presidentti, teh-
kää, mitä teiltä odotetaan.”⁵⁷

Lopulta Till ei kongressiin osallistunut, eikä
hänen asiansa tullut esille, joten johonkin sovin-
toon oli päästy. Eihän suomalaisilla ollut todelli-
sia mahdollisuuksia vaikuttaa asiaan, sillä kan-
sainvälinen skandaali olisi ollut vanhoille Sak-
san-ystävälle vaikeaa. Harmoniseksi lopuksi löy-
tyi taas yhdistävä pyhä traditio: saksalaiset kävi-
vät laskemassa seppeleen vuonna 1918 kaatu-
neiden maanmiestensä haudalle.⁵⁸

Rauhan aikana, silloin, kun vaihtoehtoja vielä
oli, kansalaisyhteiskunta oli etäänymässä Sak-
sasta, mutta ei niinkään moraalisena pohdinnan,

nen, Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisu-
20, 369–385.

55. Abschrift, gez. B. Aarnio an Herrn Prof. Dr. F. Schucht,
11.4.1938. 19.4.1938. 22.4.1938. R 4901 Reichsministerium
für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 2757 / 205
– 403, Bodenkundliche Gesellschaft, II Kommission, Hel-
sinki 26/7 – 5/8.1938, Bundesarchiv (=BA).

56. Abschrift, Schucht and Aarnio 27.4.1938. R 4901
Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und
Volksbildung, 2757 / 205 – 403, Bodenkundliche Gesell-
schaft, II Kommission, Helsinki 26/7 – 5/8.1938, BA.

57. Aarnio an Schucht 27.4.1938. R 4901 Reichsministeri-
um für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 2757 /
205 – 403, Bodenkundliche Gesellschaft, II Kommission,
Helsinki 26/7 – 5/8.1938, BA.

58. Schucht an den Herrn Reichs- u. Preuss. Minister für
Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung 17.11.1938. R
4901 Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und
Volksbildung, 2757 / 205 – 403, Bodenkundliche Gesell-
schaft, II Kommission, Helsinki 26/7 – 5/8.1938, BA.

vaan oman edun vuoksi: seura, joka käyttäytyi oudosti ja oli huonomaineinen, tahrasi muutkin. Mutta kokonaan sitä ei voinut jättää.

Vuodesta 1940 alkaen oli taas syytä unohtaa vaikeudet ja vetää suora linja vuoteen 1918 – sekä yrittää uskotella itselle, että viime kädessä kyseessä oli taas sama Saksa. Se, missä määrin tämä oli moraalinen ratkaisu, oli asianomaisille sekundääristä, koska vaihtoehdot olivat poistu-

neet. Oli syytä suostutella itsensä uskomaan, että jäljelle jäänyt vaihtoehto oli paras tai ainakin sellainen, jonka kanssa pystyttiin elämään.

Viime kädessä olisi juuri tätä kautta päädytty vähintään hiipivään moraaliseen ongelmaan: ”elämiseen pahuuden naapurina”, ja siihen olisi totuttu niin kauan kuin se tuntui edulliselta. Moraalin kautta tuhoisinta olisi ollut tottua niin hyvin, että tilanne tuntuisi normaalilta.